

БЕЗПАЛЕНКО А. М.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ГУМОР У ДЗЕРКАЛІ ГЕШТАЛЬТУ

Стаття є продовженням серії публікацій автора, де комунікативна ситуація розглядається з позицій гештальт-теорії. У статті описується такий тип гештальтвідношень, як лінгвістичний гумор. Стверджується, що ефект комічного досягається за рахунок двофігурності внутрішньої форми або за рахунок двофігурності змісту мовного знака.

Ключові слова: гештальт, комічне, гумор, фігура, розуміння.

Статья является продолжением серии публикаций автора, где коммуникативная ситуация рассматривается с позиций гештальт-теории. В статье описывается такой тип гештальтотношений, как лингвистический юмор. Утверждается, что эффект комического достигается за счет двухфигурности внутренней формы или двухфигурности содержания языкового знака.

Ключевые слова: гештальт, комическое, юмор, фигура, понимание.

This article continues the series of the author's publications where the communicative situation is considered from the gestalt-theory position. It is described in the article such type of gestalt-relations as linguistic humor. It is alleged that the comical effect is achieved for account of either double figure in interior form or in of double figure in semantic content of language sign.

Key words: gestalt, comical, humor, figure, understanding.

Гештальт – це комплексний (багатокомпонентний) образ ділянки дійсності, у якому системно і якісно неповторно схоплено часовою зв'язкою та пов'язано “спільною долею” однорідні і різнорідні елементи так, що цей багатокомпонентний образ утворює нову якість, відмінну від якостей його елементів, і властивості якого не можна вивести із властивостей цих елементів [1], [2:41], [3:346], [4:444]. Гештальт, як і мова, супроводжує усе наше життя, усі наші дії, тому повсякчасно у мові знаходить своє відображення, впливає на неї і взаємодіє з нею. У цій взаємодії слід розрізняти два напрями: “від мовця (адресанта) до адресата” і “від адресата до мовця”. Стосовно мовця, то на гештальт, що виникає у його свідомості, впливає реальна ситуація, з тим, використовуючи свою мовну компетенцію, він доносить її до слухача. Стосовно ж слухача – навпаки, мовлення самого мовця формує гештальт у свідомості слухача, а з тим відбувається “звіряння” з метою установлення його збігу чи незбігу з гештальтом ситуації. Збіг означає розуміння, незбіг – нерозуміння або псевдорозуміння.

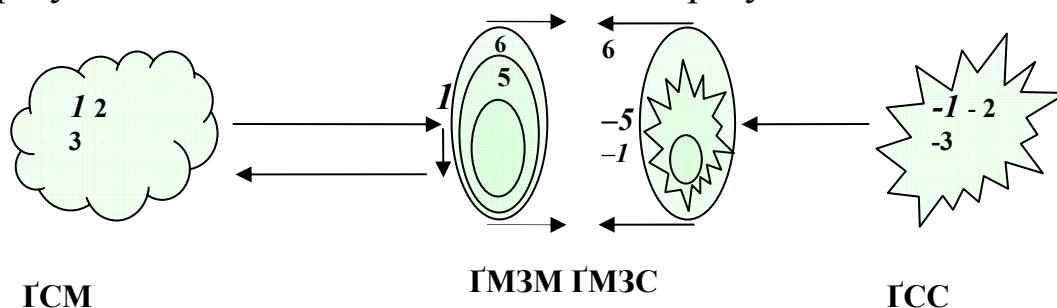
У попередніх публікаціях, [5; 6] ми детально описали кілька типів гештальтвідношень у комунікативній ситуації, які призводять до семантичних зсувів у змісті слові, зокрема “ситуативне розуміння” і

“неточне розуміння”. Метою цієї статті є охарактеризувати іще один тип, який призводить до виникнення комічного ефекту.

Як і кожен інший, цей тип гештальтвідношень являє собою “гру” чотирьох гештальтів – гештальту ситуації мовця (ГСМ), гештальту ситуації слухача (ГСС), а також гештальту мовного знака (слова) мовця (ГМЗМ) та гештальту мовного знака (слова) слухача (ГМЗС).

а) двофігурність внутрішньої форми (код +11 – 511)

Незбіг фігур внутрішньої форми спричиняє незбіг ГСС із ГСМ, в результаті чого має місце абсолютне нерозуміння.

Цифрами 1, 2, 3 на схемі позначаються елементи (фігури) змісту мовного знака (слова). Цифрою 6 – елемент (фігура) його зовнішньої форми, цифрою 5 – елемент (фігура) його внутрішньої форми. При збігові елементів зовнішньої форми мовного знака (6) обидва учасники комунікації виділяють різні фігури його внутрішньої форми (+5 і –5). Незбіг фігур внутрішньої форми спричиняє незбіг ГСС із ГСМ, в результаті чого має місце абсолютне нерозуміння, яке супроводжується ефектом комічного, що використовується у такому жанрі, як “лінгвістичний анекдот”, а також у випадках, коли “обігруються” омофони і створюються “смішні” слова: – Уяви! Щойно по телевізору показали, як гепард вислідив, наздогнав і з□ів газель! – З пасажирами? ... Або із розмови “блондинок”: – Алло, не хвилюйся, я на **дні** народження. – О! ... А де це – **дно** народження? [10:18] та ін.

Тут при спільному гештальті зовнішньої форми (експонента) слова (“дні”, “газель”) адресант і адресат виділяють різні фігури його внутрішньої форми: 1) дні ← ден-ь, 2) дні ← дн-о та 1) газель ←газел-ь, 2) газель ←ГАЗ-ель. У результаті незбіг фігур внутрішньої форми породжує незбіг фігур змісту слова. Деяким просуванням до розуміння тут можна вважати те, що адресант зрозумів, що адресат виділив **іншу фігуру** внутрішньої форми у застосованому ним мовному знакові (на схемі це показано

поворотом стрілки). Подібного розуміння з боку адресата не відбувається. Як акт комунікації цей тип гештальтвідношень не веде до якихось соціальних змін у застосовуваних мовних знаках, словах (за умови, що розвиток комунікації на цьому зупиниться і буде підведено ризику, і фрагмент тексту залишатиметься у такому вигляді – таке суцільно зустрічається у повсякденному житті, адже ми частіше “споживаємо” уривки різноманітних дискурсів, ніж цілісні і закінчені тексти). Цей тип гештальтвідношень не може продовжуватись тривалий час, бо зворотна зв'язка з гештальтами ситуації рано чи пізно розкриває адресантові і адресатові розбіжність у виділенні ними фігур, а відтак і девіантність діалогу. Але подібні гештальтвідношення активно використовуються авторами при створенні лінгвістичних анекдотів, а також у жартівливому тлумаченні слів, як от: *сторож* – *натовп роззяв*, *ветеринари* – *ветер и нары*, *чайхана* – *кінець робочого дня в узбецькій їдальні*, *дані* – *коротка відповідь бюро погоди на запитання стосовно опадів на завтра* тощо, які подаються у гумористичних журналах. А артисти гумористичного жанру, обігруючи цей тип гештальтвідношень, створюють комічні мізансцени, наприклад: під картиною, на якій зображено *лісову галявину, пеньок і залишки від пікніка: порожні пляшки, серветки, зім'яті пластикові стакани і тарілки з недоїдками*, ставиться підпис російською мовою “Голубые ели” (сцена гумористичної передачі “Городок” за участю акторів Ю. Стоянова та І. Олейнікова. До речі, тут російська лексема “ели” має дві фігури внутрішньої форми (*есть* и *ель*), слово ж “голубые” має дві фігури змісту при одній фігурі внутрішньої форми, тому його вживання тут служить ілюстрацією вже для наступного типу гештальтвідношень – див. нижче **б) двофігурність змісту**).

Важливо підкреслити, що подібні приклади демонструють універсальність гештальт-теоретичного закону перцепції, який полягає у тому, що у кожному окремому акті сприйняття можливе виділення не більше, ніж однієї фігури. Цей закон дійсний як для оптичного сприйняття, так і для інших його модифікацій: слухового, тактильного, доказом чого є почергове сприйняття фігур на відомому малюнку Рубіна “ваза-лице” та у “кубі Неккера” [7:263]. Як би ми не намагалися виділити тут обидві фігури одночасно, нам це не вдасться. В момент часу t^1 ми здатні виділяти як фігуру тільки *обличчя*, а в момент часу t^2 – тільки *вазу*, або навпаки, але ніяк не обидві фігури в момент часу t^1 . Усвідомлення ж одразу двох фігур може бути лише ментальним, кожен окремий акт перцепції завжди

монофігурний. Обидві фігури перебувають у нашій свідомості у відношеннях суміжності, наслідком чого є їх взаємозамінність, субституція у часі та просторі. Цей механізм має місце і при акустичному сприйнятті та розуміння гештальту мовного знака: у звукокомплексі “**на дні**” адресат здатен спочатку виділити тільки одну фігуру або “*дно*”, або “*день*”, але ніяк не обидві одночасно. Тому розуміння девіантності діалогів, подібних до наведених, приходить в наступний відрізок часу, після того, як усвідомлюється інша фігура внутрішньої форми. Тут дві фігури перебувають у відношеннях суміжності, а виділення їх можливе лише альтернативно і субститутивно.

При цьому типові гештальтвідношень, як уже зазначалося, має місце незбіг не лише фігур ГМЗ, а й незбіг самих ГСМ та ГСС. Саме останній незбіг не дає можливості другому учасникові комунікації усвідомити, що ним виділено іншу фігуру гештальту внутрішньої форми мовного знака, простіше кажучи, другий учасник не усвідомлює, що не розуміє першого, а навпаки, перебуває в упевненості, що розуміє його. У свідомості ж першого мовця, який у відповідь почув словосполучення “дно народження” або “гепард з’їв газель с пасажирами”, спочатку виникає проблемна ситуація, потім направлене напруження, а затим інсайт – усвідомлення того, що адресат виділив іншу фігуру внутрішньої форми застосованого ним мовного знака, і як наслідок, неправильно його зрозумів. Тут момент інсайту (ага-переживання), як правило, супроводжується сміхом. У подальшому, в результаті коригування розуміння внутрішньої форми мовного знака іншим учасником комунікації можливе перетікання цього типу гештальтвідношень у інший тип (“банальна семантизація” або “повне розуміння”), наприклад, при продовженні комунікації у першому прикладі: ... *та ні, з’їв ту газель, що живе в Африці, що схожа на маленького оленя ...*, у другому прикладі: ... *та, ні, не дно народження, а день народження у мого друга, приходь і ти, він запрошує* і т. д. Тоді діалог може продовжуватися, але в такому разі й анекдот перестане бути анекдотом.

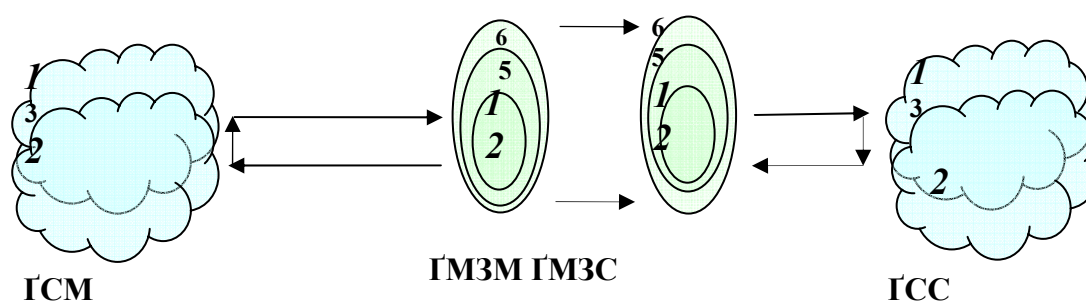
Жива комунікація – це безкінечний і швидкозмінний рух, подібний до руху кінострічки (англ. *movie*), в якому гештальтситуація міняється з кожним наступним словом, у результаті чого в кожному новому “кадрі” може відбуватися функціональне переструктурування гештальтів і фігур усіх ужитих слів. Комунікативна лінгвістика (прагмалінгвістика) здійснює аналіз ситуації всього лише у стоп-кадрі, начебто штучно обірвавши текст

спілкування, підвівши ризику, аналізує цей застиглий фрагмент. Але додавання всього лише одного слова до аналізованого фрагменту (після підведеної ризику) регресивно може абсолютно змінити фігурно-фонові співвідношення у гештальті одного, кількох або ж навіть усіх застосованих у ньому мовних знаків. Наприклад: – *Пішов я, значить, в атаку з гранатою в руках. Справа вибух, зліва шквальний вогонь. Земля горить під ногами. Мене важко поранило, однак я все одно підбиваю танк і, зціпивши зуби, повзу вперед.* – *А далі що?* – *А далі підійшов мій онук і виключив комп'ютера!* [11].

Кожен окремо взятий акт мовної комунікації, як і мова загалом, – це відкрита система, і прагмалінгвістика **вимушена** оперувати конкретними уривками з глобального тексту, якими і є наведені нами приклади.

б) двофігурність змісту, код (+1111):2

Тут комунікацію обумовлює не ГС, а ГМЗМ. Він є опорою комунікації. Адресант, заздалегідь усвідомивши наявність двох фігур у гештальті змісту мовного знака, свідомо будує комунікацію у напрямі від використовуваного ГМЗ до ГС. З боку адресанта має місце “віраж замислу (думки)”: від ГМЗ до ГС і знову до ГМЗ. Тут гештальт ситуації мовця формується гештальтом мовного знака, а не навпаки, як це відбувається в інших типах гештальтвідношень. Оскільки гештальт змісту мовного знака двофігурний, то це обумовлює і двофігурність ГС адресанта, але така двофігурність усвідомлюється не симультанно, а субститутивно (почергово). Адресат усвідомлює цю двофігурність і розуміє адресанта, і його розуміння фігур теж не симультанне, а субститутивне (почергове).

Ілюстрацією такого типу гештальтвідношень є тексти гумористичного змісту, де гумор тримається виключно на двофігурності гештальту змісту мовного знака.

1. – *Старой и лысой автопокрышке пообещали заслуженный отдых.* – *И что?* – *Разумеется, опять надули.* [12:32].

2. – *Извращенцы! Языком насилюют грамматику!* (С. Лец) [13:960].

3. – *Если Паниковский пустит еще одного рогоносца, не служит*

больше Паниковскому, – сказав Остап, після того, як відвідувач приніс до контори “Рога и копыта” мішок “маленьких кривых грязных рогов” [14:455].

Аналізуючи цей та попередній типи гештальтвідношень, ми, власне, намагаємося “алгеброю повірити” гумор. Цілком усвідомлюючи, що пояснювати комічне – невдячна справа. Гумор, як і музику, слід розуміти і цінувати, а не розтинати комічне, як труп (пор. Сальєрі у Пушкіна: “*музЫку я разъял, как труп*”), тим не менше, зауважимо, що “мовний поворот”, який породжує комічне, є одним із різновидів гностичного феномену, який називається “*хід думки*”, що для когнітивістики, психології та психолінгвістики є першочерговим предметом дослідження. У науці не може бути заборонених для дослідження предметів. Як здається, у лінгвістиці, окрім коментаря на кшталт “обіграється двозначність слова”, іншого пояснення феномену гумористичного у подібних комунікативних ситуаціях не існує. В обох ситуаціях – і у випадку з “*дном народження*”, і у випадку з “*надуванням* покращки” – ми переживаємо комічне, при цьому не усвідомлюючи, що шляхи думки, які ведуть до цього комічного, в обидвох випадках принципово різні. Як бачимо, думка може рухатися до однієї мети – ефекту комічного – різними “траєкторіями”. (Пропонований термін “траєкторія думки” співвідносний із терміном із психології “рух у просторі задач” [8:138–139]). Знаходження різниці в “траєкторіях” думки завжди було найважливішою ціллю когнітивістики. Праця М. Вертгаймера “Продуктивне мислення” [9], а, за великим рахунком, навіть уся гештальт-теорія цілковито присвячена саме “полюванню” за траєкторіями думки, оскільки усвідомити різні структури в одному і тому самому означає пройти думкою до одного і того самого різними траєкторіями. Існує кілька способів вирахування площі трикутника, в основі кожного із них лежать різні “траєкторії” ходу думки, різні її”. Гештальтаналіз допомагає багато чого пояснити у лінгвістиці.

У цьому типі гештальтвідношень можна виділити як окремий підтип, випадки, коли двофігурне розуміння змісту “дарується” не адресантом адресатові, а навпаки – адресатом адресантові. Тоді на схемі, яка, окрім іншого, відображає розвиток комунікації у часі, “подвійна хмара” гештальту ситуації “розпочнеться” і “пошириться” не зліва направо, а справа наліво, позаяк двофігурність змісту знака відкриває не адресант для адресата, а навпаки, адресат дарує адресантові іншу фігуру змісту: – *Ви на роялі граєте? – Ні ... Карти сковзають* [15:9].

Цей випадок аналогічний випадкові з “*газеллю з пасажирами, яку з їв гепард*”, і “*дном народження*”, де також адресат дарував адресантові іншу фігуру, але іншу фігуру не змісту, а іншу фігуру внутрішньої форми. Там опорою комічного служить двофігурність внутрішньої форми мовного знака, тут – двофігурність його змісту.

Отже гештальт-теоретичний погляд на мовні факти допомагає глибше зрозуміти психічну сутність мови, оскільки “дарує” іще одну точку зору, що саме по собі є цінним, бо дає можливість по-іншому побачити, здавалось би, звичні мовні явища. Гештальт є реальним когнітивно-відображальним актом нашої психіки, що охоплює певну кількість елементів-образів, об’єднуючи та структуруючи їх “спільною долею” в єдине ціле, а будь-яке сприйняття і пізнання у кінцевому результаті є виділенням фігури на фоні інших суміжних елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вертгаймер М.* О гештальттеории / Макс Вертгаймер // Хрестоматия по истории психологи / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1980. – С. 84–97.
2. *Короткий психологічний словник* / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1976. – 191 с.
3. *Ждан А. Н.* История психологии от античности до наших дней : [учебн. для вузов]. / Антонина Николаевна Ждан. – [7-е изд. испр. и доп.]. – М. : Фонд “Мир”, 2007. – 576 с.
4. *Соколов Е. Н.* Векторная психофизиология / Е. Н. Соколов // Психофизиология : [учебн. для вузов] / под ред. Ю. И. Александрова. – [3-е изд. доп. и перераб.]. – СПб. : Питер, 2006. – С. 438–465.
5. *Безпаленко А. М.* Зміни у змісті слова у дзеркалі гештальтпсихології / Анатолій Мілетійович Безпаленко // Компаративні дослідження слов’янських мов і літератур : Пам’яті Леоніда Булаховського : зб. наук. пр. (Ювілейний випуск до 120-річчя з дня народження). – К. : Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2008. – С. 7–18.
6. *Безпаленко А. М.* Зміни у змісті слова у дзеркалі гештальтпсихології. Субститутивне розуміння (ч. 2.) / Анатолій Мілетійович Безпаленко // Компаративні дослідження слов’янських мов і літератур : Пам’яті акад. Леоніда Булаховського : зб. наук. праць. – К. : Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2009. – Спец. вип. – С. 113–124.
7. *Грюссер О.-Й.* Зрение / О.-Й. Грюссер, У. Грюссер-Корнельс // Физиология человека : [в 3-х т.]. – Т. 1. / под ред. Р. Шмидта и Г. Тевса ; [пер. с англ. под ред. акад. П. Г. Костюка]. – М. : Мир, 1996. – С. 235–274.
8. *Ньюэлл А.* Движение в пространстве задачи / Аллен Ньюэлл, Герберт А. Саймон // Психология мышления / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Ф. Спиридонова, М. В. Фаликман, В. В. Петухова]. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – С. 138–148.
9. *Вертгеймер М.* Продуктивное мышление / Макс Вертгеймер ; [пер. с англ. ; общ. ред. С. Ф. Горбова и В. П. Зинченко ; вступ. ст. В. П. Зинченко]. – М. : Прогресс, 1987. – 336 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

10. *Газета* “Аргументы и Факты в Украине”. – август 2009. – № 32 (677).
11. *Телепередача* “Далекі родичі”. – 07.11.2009.
12. *Газета* “Аргументы и факты в Украине”. – август 2009. – № 34 (679).
13. *Душенко К. В.* Большая книга афоризмов / Константин Васильевич Душенко. – [8-е изд., испр.]. – М. : Эксмо, 2006. – 1056 с.
14. *Ильф И.* Двенадцать стульев ; Золотой теленок : [романы] / Илья Ильф, Евгений Петров. – Архангельск : Сев.-Зап. кн. изд-во, 1988. – 639 с.
15. *Газета* “Обзор”. – 26.09. 2008.